

Алгоритм перенесення діяльності як психічний механізм саморегуляції особистості з ментальними порушеннями розвитку

Наталія Макарчук
Д.психол.н., професор
Ізмаїльський державний гуманітарний університет
м. Ізмаїл, Одеська обл., Україна

Анотація. У статті представлені результати дослідження проблеми саморегуляції особистості з ментальними порушеннями розвитку. Визначено зміст особистісної саморегуляції, розкриті її функції, описані складові та представлені характеристики. Описано психічний механізм особистісної саморегуляції – алгоритм перенесення діяльності та його функціональність при наявності факту психічного гальмування в розвитку дитини. Зазначено основні стратегії побудови взаємодії особистості з ментальними порушеннями в контенті побудови поведінкових стратегій, а також стратегій соціальної адаптації з урахуванням функціонування алгоритму перенесення діяльності.

Ключові слова: особистість, психічна діяльність, особистісна саморегуляція, ментальні порушення розвитку, психічні процеси, поведінка

The Algorithm of Activity Transfer as a Psychological Mechanism of Self-Regulation of an Individual with Mental Disorders

Makarchuk, N.
Doctor of Psychology, Professor
Izmail State University of Humanities
Izmail, Ukraine

Abstract. This article presents the results of a study of the problem of self-regulation of an individual with mental disorders. The content of personal self-regulation is determined, and its functions, components and characteristics are described. The study analyzes the psychic mechanism of personal self-regulation, namely the algorithm of activity transfer and its functionality, when children face mental blocks. The fundamental strategies are indicated for constructing the interaction of an individual with mental disorders in the content of constructing behavioral strategies and social adaptation strategies, taking into account the functioning of the algorithm of activity transfer.

Key words: personality, mental activity, personal self-regulation, mental disorders, mental processes, behavior

Співвідношення механізмів психофізичного розвитку, їх функціонування під впливом ментальних порушень, виявлення специфіки формування на цьому фоні саморегуляції – є складною науковою проблемою. Психічний розвиток, свідомість, діяльність та їх реалізація у процесі соціальної адаптації особистості з ментальними порушеннями взаємообумовлюється в феномені – особистісна саморегуляція.

Концептуальні засади особистісної саморегуляції ґрунтуються на загальних закономірностях психічного розвитку, які підпадають та під вплив патопсихологічних параметрів психічного дизонтогенезу. Йдеться про, функціональну локалізацію порушення, часові межі, взаємодія між первинним і вторинним порушенням, специфіка

міжфункціональних взаємодій у процесі аномального системогенезу. Тож, теоретико-методологічними засадами особистісної саморегуляції є:

- співвідношення закономірностей психічного розвитку та параметрів психічного дизонтогенезу;
- варіативність становлення особистості з порушенням розумового розвитку;
- операціональність, комплементарність діяльності.

Механізми особистісної саморегуляції підкорюються ряду системних закономірностей розвитку людини у філогенетичному, онтогенетичному та антропогенетичному вимірах, що обумовлюють зміст і характер психічної діяльності та свідомості, організації функціонування соціальних систем.

Зміст варіативності при ментальних порушеннях розвитку конкретизується в твердженні про те, що особистість із такими порушеннями є еволюційною системою, яка є варіативною та має тенденції до самозбереження й природно задану здатність до еволюційного розвитку, адаптації, мінливості та прогресування, відповідно до психофізичних можливостей і змін оточуючого середовища. Найбільш значущою у вирішенні проблеми особистісної саморегуляції та її психологічних закономірностей, що безпосередньо формуються в умовах психічного дизонтогенезу, є встановлення специфіки операціональності та комплементарності діяльності психіки та свідомості у її змісті. Операціональність визначається тенденціями психічного розвитку особистості до формування її пізнавальних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, мислення та мовлення) та здатності використання їх як регулятивних функцій і операції переносу алгоритму діяльності. Комплементарність психічної діяльності та свідомості конкретизується в проблемах формування суб'єкта, рефлексивних здібностей та рефлексії, що функціонально представлена в рефлексивно-регуляторних механізмах особистісної саморегуляції як системної інтегративної діяльності психіки та свідомості. Виявлення специфіки функціонування особистісної саморегуляції як гностичної (операціональність) та рефлексивно-регулятивної (комплементарність) складової психічної діяльності є актуальним як для онтогенезу типового розвитку та при ментальних його порушеннях. Операціональність саморегуляції особистості забезпечується функціонуванням мислення та мовлення, якісною одиницею виявлення якого є стан сформованості в системі психічної діяльності операції переносу алгоритму діяльності, та здатністю особистості до встановлення та визначення їх (понять) змістового значення, застосування як регуляторних компонентів власної поведінки. Комплементарність діяльності психіки та свідомості, що змістовно визначається твердженням про рефлексивно-регулятивну діяльність особистості як результату інтеграції діяльності психіки та свідомості, безпосередньо представлена суб'єктивністю особистості.

Констатація специфіки сформованості особистісної саморегуляції виступає основою для здійснення ефективних заходів щодо підвищення ефективності та адекватності її функціонування, беручи до уваги той факт, що основними формами її виявлення є комунікативна діяльність і поведінка. Крізь призму операціональності та комплементарності, особистісна саморегуляція – це «штучне утворення», що відповідно до генетичної природи формування мислення та мовлення задане діяльністю психіки та свідомості, фізичними та психічними функціями, яке вибудовується лише через контекст соціальної активності особистості й особливостей динаміки її психосоціального розвитку в онтогенезі. Наявність функціонування довільності та усвідомленості мисленнєвої діяльності підлітків, її мовленнєве опосередкування та представлення в структурі їхньої психічної діяльності складає сутність операції переносу засвоєного алгоритму діяльності й визначає зміст операціонального компоненту їхньої особистісної саморегуляції.

Встановлення особливостей функціонування та розгортання функцій психіки при ментальних порушеннях – йдеться про порушення розвитку сприймання, уваги, уяви, пам'яті і, як наслідок, мислення та мовлення – виступило основою наукових досліджень у психології та педагогіці. Здебільшого, основою розуміння особливостей психічної діяльності при порушеному розвитку є визначення порушення в якості:

- психічного стану (Ж. Демор, Н. Нортурті, Г. Годдард, В. Вейгандт, Г. Россолімо та ін);

- поведінкового синдрому, що не має єдиної етіології, механізму, динаміки та прогнозу і відображає установку суспільства по відношенню до дітей і людей цієї групи (Г. Каплан, Б. Седок);

- вродженого слабоумства (Міжнародна класифікація психічних і поведінкових розладів (МКБ, 1994) (Макарчук, 2017).

Етіологія ментальних порушень ґрунтується на констатації їх стійкості та незворотності. Тож, встановлення змісту психології особистості при наявності ментальних порушень розвитку має базуватися на констатації таких важливих складових як-от: наявність порушення та/або дефект (органічна етіологія чи спадкова форма), дефіцитарність психічної діяльності та дефіцитарність особистісного розвитку. Конституціональний характер порушення і його змістовно-клінічний опис виступає першоосновою для констатації дефіцитарності зон розвитку особистості, але не характеризує всю систему особистості загалом. Це суто наукова дефініція, що має вузьку межу застосування – медичну констатацію етіології порушення. Все, що стосується психічного розвитку та становлення особистості, має визначатися через використання дефініції «дефіцитарність», яка актуалізує потребу в створенні ефективної технології корекції чинників, що обмежують функціонування відповідної зони, випадіння структурної складової психічної діяльності (дефіцитарності), прогнозування їх динаміки та розширення тощо. Застосування поняття «дефіцитарність» дає можливість уникнути «навішування соціальних ярликів» на особистість з ментальними порушеннями розвитку. Адже воно стосується не особистості в цілому, а лише виявлення зони розвитку, що під впливом конституції порушення є найбільш незрілою, і вимагає розроблення ефективної технології подальшої роботи над нею.

З позицій міждисциплінарної психології особистісна саморегуляція є суто внутрішнім процесом зміст якого визначається психічними процесами, психічними станами та загальним станом сформованості психічної діяльності та свідомості. З позицій ортогенетичного принципу (Х. Вернер) та положення про те, що психічний розвиток іде від динамічного нестійкого до більш стійкого, і що найбільш динамічними та вихідними у психічній діяльності є психічні процеси (В. Ковальов) особистісна саморегуляція забезпечується функціонуванням і станом сформованості:

- пізнавальних процесів, які забезпечують відображення властивостей навколишньої дійсності та внутрішніх особливостей;

- регуляторних процесів, які забезпечують регуляцію поведінки, діяльності та вибіркової і цілеспрямованої характер реакцій;

- інтегративних процесів, які безпосередньо задіяні в усіх психічних процесах (Макарчук, 2014).

Розвиток і функціонування психічних процесів в структурі психічної діяльності особистості з ментальними порушеннями обумовлюються глибиною порушень та специфікою його етіології (органічного чи спадкового характеру). Саме вони, здебільшого, підпадають під найбільший вплив будь-яких порушень, практично обумовлюються їх спектром, але водночас не визначаються ними. Психічні процеси призводять до порушень психологічного розвитку та, як наслідок, психологічної, соціальної та культурної взаємодії особистості в системі інтерперсональних взаємодій.

Функціонування психічних процесів обумовлюється здебільшого характером травмуючого фактора (порушення) та часовою локалізацією його впливу на них. Отже, порушення органічного функціонування будь-якої етіології призводить до порушення психічних процесів, які досить широко представлені в дослідженнях психіатрів і патопсихологів. Водночас порушення функціонального характеру психічної діяльності детермінує нестійкі порушення у функціонуванні психічних процесів, які можуть і не відобразитися на загальному фоні психологічного та соціального функціонування особистості.

Особистісна саморегуляція при ментальних порушеннях розвитку поряд із внутрішньою природою самодетермінації має вираження в поведінці особистості. Традиційно визначається, що особливості розвитку поведінкової сфери обумовлюються ураженням пізнавальної сфери. Тож, парадоксом функціонування поведінки при ментальних порушеннях є те, що засвоєння навчального матеріалу не виступає мотивом для подальшого використання отриманих ними знань, вмінь і навичок у практичній позанавчальній діяльності. Тому доречною є констатація того, що ті афекти, емоції та почуття, які виступають стимулами для поведінкових реакцій і за нормального функціонування пізнавальної сфери регулюються когнітивними установками, при ментальних порушеннях розвитку безпосередньо виражаються в поведінці, бо когнітивні структури за цього порушення або є слабкими, або недостатньо сформованими.

При ментальних порушеннях розвитку особистості досить складно усвідомити власні агресивні реакції та адекватно реагувати на їх появу. Саме поведінка виражає її агресивні реакції. Досить часто поведінкові порушення спричиняють тривожність. Поведінкові прояви за наявності таких станів є відмінними від тих, що детермінуються агресією. Девіантна поведінка при ментальних порушеннях за результатом поведінкових дій є деструктивною, але за причинами та змістом є суттєво відмінною від таких же форм девіацій в особистості з типовим розвитком. Тож, поява гіперактивності вже на ранніх етапах розвитку дитини з ментальними порушеннями та, як наслідок, виникнення складних порушень поведінкової сфери на більш пізніх вікових етапах обумовлюється синдромом порушеної уваги, який є вторинним у клінічній структурі порушення. Імпульсивність, порушення контролю над власною поведінкою, ситуативне роздратування досить часто характерні для поведінки особистості із порушеннями. Не поодинокими є випадки «хронічної агресивної поведінки» й асоціальних дій саме в підлітковому віці.

Дослідження особистісної саморегуляції (на прикладі вибірки підлітків із порушеннями розумового розвитку) та його результати дозволили визначити специфіку особистісної саморегуляції, що виявляється у функціонуванні внутрішніх психічних засобів регуляції: психічні процеси, психічні та афективні стани, рефлексія. Контроль за результатами регуляції здійснюється лише за включення рефлексії як механізму розвитку свідомості особистості. Рефлексія та як наслідок рефлексивні здібності визначають здатність особистості до усвідомлення внутрішніх засобів, стратегій і дій, що забезпечують її регуляцію, та здатністю до корекції цих засобів відповідно до ситуації, в якій вона здійснюється.

Свідомість з'являється в результаті оволодіння та застосування мовленнєвих засобів, які дозволяють використовувати «зовнішні» знаряддя, самоорганізацію, а також знаряддя роздвоєння самого змісту внутрішнього плану відображення й участі в корекції дій. Дослідження мимовільних самоописів людей дорослого віку з ментальними порушеннями, за результатами яких було виявлено співвідношення в їхній самооцінці реалістичних, ідеальних (бажаних) характеристик «Я» та негативних очікувань в їхньому майбутньому довело вплив ментального порушення не лише на їхню здатність

прогнозувати, проектувати та моделювати майбутнє, але й співвідносити негативні фактори з власним життям та упереджувати їх появу (Е. Зіглер) (Макарчук, 2014). Це дозволяє вказати, що особистість навіть за наявності порушень здатна регулювати себе шляхом засвоєння тих соціально схвальних стереотипів та характеристик особистості, що є соціально значущими, що і підтверджує їхню здатність до рефлексії того соціокультурного середовища, в якому вони функціонують, і самих себе.

Особистісна саморегуляція визначається типами розвитку людини в контексті культурно-історичних вимірів і динаміки становлення її особистості. Філогенетичний вимір особистісної саморегуляції визначає її як еволюцію живих систем, що забезпечується функціонуванням імунної системи та адаптації до мінливості оточуючого середовища. Онтогенетичний вимір визначається психічною діяльністю як внутрішньою основою саморегуляції та соціальною активністю (як її зовнішній прояв). Антропогенетичний вимір визначає діяльність свідомості та самосвідомості як регулятивної функції особистості.

Загальними закономірностями, що виявляють суть, динаміку та конфігурацію особистісної саморегуляції визначено: нерівномірність і гетерохронність психічного розвитку, нестійкість, сенситивність, кумулятивність, дивергентність-конвергентність.

Особистісна саморегуляція є результатом ментального (психофізичного), психічного, психологічного та соціального розвитку людини. Характер ментального розвитку особистісної саморегуляції визначається через специфіку психофізичного функціонування людини: тобто наявності особливостей будови тіла, відповідності цієї будови визначеним патернам та наявності невідповідності на рівні змістовому та операціональному вона представлена особистісною властивістю здатність до саморегуляції та на рівні процесуальному представлена операцією переносу алгоритму діяльності у практичну життєдіяльність. Загальноприйнято в структурі психічної діяльності виділяти такі основні її компоненти як потреба / або мотив, мета, дія, результат/контроль (А. Деркач). Умовно цей взаємопов'язаний ланцюг можна визначити як алгоритм діяльності, формування якого проходить шлях від екстеріоризації до інтеріоризації та у зворотньому напрямі. На завершених утворюється діяльність того чи іншого виду, яка у навчальному процесі довготривало повторюється і, як наслідок, повністю / чи частково оволодівається школярем. Водночас, не кожне повторення навіть якщо воно є довготривалим є опанованим та засвоєним суб'єктом навчальної діяльності.

Необхідні внутрішні передумови, які не лише забезпечили б це опанування, але й виступили б підґрунтям до використання засвоєного способу дій у практичній життєдіяльності. Такі передумови задані самою психічною діяльністю і є суто внутрішніми, зокрема йдеться про функціональність усіх проявів самосвідомості, яка й забезпечує сформованість мисленнєвої операції абстрагування (здебільшого юнацький вік – новоутворення світогляд та рання дорослість – професійна діяльність та ефективність її виконання). При типовому розвитку сформований у навчальній діяльності алгоритм переноситься у внутрішній психічній діяльності суб'єкта і самим суб'єктом створюється широкий спектр його використання, тобто перенесення якісно у різноманітні види діяльності, так і кількісно автоматичне повторення та перетворення будь-якої, але однієї діяльності.

Незворотній стан порушення психічної діяльності, що визначається змістом ментальних порушень, не детермінує появу автоматично у внутрішній психічній реальності (що представлена психічними процесами, станами, властивостями, механізмами) операції переносу алгоритму діяльності, так як основна умова цього переносу сформована самосвідомість на рівні здатностей до абстрагування – практично відсутня. У цьому контексті формування цієї операції має бути цілеспрямованим,

зовнішньо опосередкованим. Зміст такого формування визначається такими операціями як: програмування; моделювання; прогнозування; корекція способів поведінки.

У підлітків з типовим розвитком операція переносу алгоритму діяльності та представлені її компоненти формується шляхом значного розширення спектру діяльностей, які є значущими для них, зокрема інтимно-дружня, професійно-трудова та профорієнтаційна діяльності де вони її реалізують. Водночас при розумовій відсталості сама специфіка психічної діяльності не має таких можливостей – тобто такий підліток приречений на її відсутність.

Відповідно, цілеспрямоване формування операції переносу алгоритму діяльності у підлітковому віці становлення особистості з порушеннями розумового розвитку, використання у практичній діяльності психолога технологій, що ґрунтувалися б на ознайомленні та «програванні власної суб'єктивної позиції» такими підлітками у якомога ширшому спектрі життєвих ситуацій (що прив'язані до найбільш домінуючих типів життєдіяльності людини, йдеться про інтимно-дружню, професійно-трудова, самообслуговуючу ті інші види діяльності) і створює ефективні передумови до функціонування їхньої особистісної саморегуляції. Застереженням в цьому контексті є те, що саморегуляція це процес, результати функціонування якого мають пролонгований характер. Здебільшого не має стійкої вірогідності, що вони з'являться в межах підліткового віку. Та стійкість і динаміка втручання, що ґрунтується на врахуванні того, що саме зовнішнє опосередкування цієї операції є необхідним – призведуть до формування внутрішнього плану дій підлітків з порушеннями розумового розвитку, який вимагатиме корекції у нетипових, не знайомих для підлітка ситуаціях. У цьому контексті і виступає нагальна проблема створення передумов для отримання особистістю з порушеннями розумового розвитку психологічної допомоги протягом життя, яка є не достатньо представленою у теорії науки, а у практиці діяльності соціальних установ та у законодавчій базі повністю відсутня.

Особистісна саморегуляція підлітків із порушенням розумового розвитку виступає феноменом, що заданий самим розвитком підлітка, його народженням серед людей, його відповідністю тим закономірностям розвитку, функціонування та життя загалом, які існують в суспільстві та передаються від покоління до покоління за допомогою систем навчання та виховання. Передача досвіду, будь-які педагогічні та психологічні впливи безпосередньо здійснюються через мову і спрямовані на засвоєння підлітком основних форм соціального життя. Ці позиції чітко представлені в організації емпіричного дослідження особистісної саморегуляції за умови її формування в дизонтогенезі – тобто, з урахуванням впливу додаткових незалежних змінних, представлених дефектом порушення розумового розвитку та специфікою розвитку психіки під його впливом.

Вочевидь, особистісна саморегуляція при ментальних порушеннях розвитку – є заданною необхідною складовою загальної життєдіяльності особистості з такими порушеннями. Це твердження, в свою чергу, вимагає консолідації зусиль фахівців у розробленні освітніх програм, програм розвитку та корекції його дефіцитарного характеру.

Список літератури

- Макарчук, Н. О. (2014). *Особистісна саморегуляція підлітків з порушенням розумового розвитку*. Київ: Фенікс.
- Макарчук, Н. О. (2017). Психологія особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку. В: С.Д. Максименко, Л.А. Онуфрієва (Ред.), *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* (Вип. 36, с. 73-85). Кам'янець-Подільський: Аксіома.